

Наталія Малиновська,

заввідділом бібліотекознавства

Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького

З історії розповсюдження української книги в Одесі

Аналіз української книжкової спадщини неможливий без вивчення її в окремих регіонах, містах, селах.

На думку автора статті, цю роботу найдоцільніше розпочати з колективного опису - реєстрації колекцій зібрань, збірок, окремих фондів¹. Одеські бібліотеки працюють саме в цьому напрямі. Пошукова робота й бібліографічний опис існуючих книжкових колекцій з фондів колишньої Української державної бібліотеки ім. Т.Шевченка в Одесі, що нині зберігаються у фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім.М.Горького, Наукової бібліотеки Одеського державного університету ім.І.Мечникова, Одеського обласного архіву, є особливо важливими. Ці розвідки - внесок півдня України в загальну справу - створення українського національного бібліографічного репертуару.

У свій «додрукарський період» Одеса не була безкнижковим містом. Є багато свідчень про широке розповсюдження в ній книжкової торгівлі². Мандрівник, відвідавши Одесу 1810 р., повідомляв, що в місті є російська й французька книжкові лавки, що при ньому привезли з Польщі «воз целый европейских книг, и что же? При мне почти все раскупили...». На поч. ХХ ст. в Одесі була відомою російська книжкова лавка купця Ширяєва; в 30-х роках існувало вже чотири книгарні на

Грецькому базарі. За підрахунком А.Скальковського, в 1831 р. було розпродано 25 тис. видань, у 1832 - 43 тис., у 1835 - 30 тис.³; у 1828-1860 рр. вийшло приблизно 700 книг.

Ми не аналізуємо книжкову продукцію одеських лавок та книгарень, але можна напевне твердити, що українських книг там не було. Бо якщо в листі О.Пушкіна до Г.Вяземського від 4 листопада 1823 р. читаємо: «Одесса город европейский, вот почему здесь русских книг и не водится», то про українські годі було й думати.

Пригадаймо також, що друкування видань українською мовою було надзвичайно складною справою: 1720 р. - Указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою; 1811 - закриття Києво-Могилянської академії; 1847 - розгром Кирило-Мефодіївського братства, 1862 - закриття українських

недільних шкіл; 1863 - Валувський циркуляр про заборону видання книг українською мовою; 1876 - Емський акт про заборону видання та ввезення української книги з-за кордону, заборону українського театру й друкування нот українських пісень; 1884 р. - закриття всіх українських театрів⁴. Треба взяти до уваги й умови літературної діяльності в провінції, і зокрема обмежені можливості в реалізації творчої продукції національними мовами.

Систематично книги в місті друкуються з 1828 р. 80% видань тематично пов'язано з Новоросією і безпосередньо з Одесою або належить місцевим авторам. Майже вся історична література присвячена минулому краю, починаючи зі стародавніх часів: праці А.Скальковського, М.Мурзакевича, Ф. Бруна, К.Смолянинова та ін.

У виданнях одеських друкарень

помітне місце посідають роботи викладачів Рішельєвського лицю (К.Зеленецького, П.Беккера, Ф.Бруна, В.Линковського та ін.). Найзначнішим явищем тих часів стають альманахи: «Новороссийский календарь» (з 1834), «Листки» (з 1832), «Записки общества сельского хозяйства Южной России», «Записки Одесского общества истории и древностей» (з 1844).

Оформлення одеських книг тих часів було примітивне. Але з 1830-х р. у продукції міської друкарні вже помітний свій поліграфічний почерк. Переважно це були книжки, невеликі за обсягом, малого формату, близького до квадрата, заголовковий аркуш - набірний, з невеличкою віньеткою внизу. Пізніше одеська книга мало чим відрізнялася від звичайної «середньої» книги тих років. Ілюстрації, виконані винятково літографським способом, зустрічалися дуже рідко.

Одна з небагатьох українських книжок того часу взагалі, єдина надрукована в нашому місті в ті роки була «Маруся. Казка». Хоча в Одесі виходило значно менше книг українською мовою, ніж у Львові, Харкові, Києві чи С.-Петербурзі, проте серед них були цікаві за змістом і способом друку праці: «Совит ворогам» (1854), «Звистка про війну» (1855) Н.Венгера (друкарня Францова і Нитче); «Стародавня Україна в драматичних справах» (1899) О.Ц.Батько (О.Д.Цисса) (типолітографія акціонерного «Южно-русс. о-ва печатного дела» (вул. Пушкінська, вл. буд. № 20). Збірник творів І.Галки (М.Костомаров) (1875), твори Б.Грінченка (друкарня Л.Кірхнера (1895-1896) та ін.

Завдяки цим крихітним сторінкам, але, як на той час, «величезним» працям, маємо змогу поглянути на події під різним кутом зору.

Пошукова робота, здійснена на базі ОДНБ ім.М.Горького, свідчить про те, що більшість українських

видань до Одеси завозили з С.-Петербурга, Львова, Києва.

Простежити появу й процес розповсюдження в місті українських видань допомогли матеріали про УДБ. Як зазначав Богдан Комаров, історія бібліотеки є одночасно історією цілої української бібліотечної справи в ній: усі українські бібліотеки, що різного часу виникли в Одесі, влилися, зрештою, до УДБ⁵.

Наприкінці ХІХ ст. в місті вже відчувається потреба у відкритті української бібліотеки. Перші спроби в цьому напрямі припадають на 1906 р., коли в «Просвіті» влаштовується бібліотека-читальня, фонд якої, головним чином, складали книги видатного історика та громадського діяча Леоніда Смоленського. В його бібліотеці був добре підібраний обсяг з українського письменства, а особливо відділ історії, що містив низку цінних та рідкісних видань з історії України.

В перший рік існування книгозбірня налічувала 1600 томів. Пізніше масив збільшився до 2400 од. зб. за рахунок купівлі нових книг та подарунків В.Буряченка, Г.Гармашової, К.Добрицького, М.Комарова, С.Шелухіна та ін. Після закриття «Просвіти» бібліотека перейшла в підпорядкування до заснованого 1911 р. «Одеського українського клубу» і водночас поповнилася цінною збіркою Миколи Цитовича.

Другою значною українською бібліотекою в нашому місті була приватна книгозбірня відомого бібліографа, етнографа Михайла Комарова, який зібрав майже всі українські видання за багато років. Він охоче давав літературу зі своєї бібліотеки всім бажаючим. Цим допомагав розвиткові української культури в місті. На жаль, книги не завжди поверталися, а серед них були рідкісні видання, зокрема драматичні твори й журнали.

УДБ було засновано 1 липня 1920 р. згідно з постановою Одесь-

кої губполітосвіти. «Жодного офіційного статуту УДБ, - писав Б.Комаров, - не було складено, але вирішено, що УДБ збиратиме книжки з відділу «Україніса», цебто: 1) всі книжки, видані українською мовою, незалежно від змісту їх та напрямку і 2) книжки, написані якою-будь мовою, коли змістом своїм вони з того чи іншого боку торкаються України або народів, що заселяють її. Деякий час була думка збирати також всі видання, друквані на території України, незалежно від мови та змісту, але швидко цю думку було залишено». Ядром УДБ стала бібліотека колишньої «Просвіти» та «Одеського українського клубу», а незабаром до приміщення УДБ перевели й бібліотеку М.Комарова. Пізніше до УДБ було приєднано бібліотеку «Робітничого клубу ім. Г.Михайличенка» (у вересні 1920 р. закрито), Українську книгарню В.Боровика та «Національну українську книгозбірню». Останню заснував М.Кожин (ієромонах Микита) 1918 р., зібравши серед широких кіл української громадськості кошти буквально по копійці. Велика та цікава книгозбірня з досить значним відділом «Україніса» існувала до арешту фундатора (1920). Книжки з неї були дуже цінною складовою фондів УДБ, бо доповнювали збірки М.Комарова та «Просвіти» виданнями останніх років. Книгарню В.Боровика якраз тоді ліквідували і через це до УДБ перейшло небагато назв, хоча деяких примірників вистачало, щоб у 1920-1921 рр. - період великого голоду на українську книжку - постачати літературу різним установам. Так, бібліотечки з 200 або й більше книжок одержали всі українські трудшколи та шкільні клуби міста. До Інституту народної освіти (ІНО) було надіслано понад 400 цінних видань. Українські книжки отримали трудшколи Одеського, Балтського, Ананьївського, Першотравневого, Тираспольського

повітів і навіть Поділля та Київщини, були видані відділам освіти при повітових виконкомах, сільським бібліотекам (92 установи одержали 10 тис. книжок).

УДБ, як центр культури міста, консолідувала біля себе артистів, творчу молодь. Влаштована в січні 1921 р. двотижнева виставка пам'яті Т.Шевченка (дев'ять розділів, розміщених у п'яти залах), а також картковий каталог «Sewsenkiana» (близько 2,5 тис. карток) до неї, мала великий успіх і стала помітним явищем в українському середовищі Одеси. Це був поштовх для заснування «Українського літературно-етнографічного музею ім.Т.Шевченка». Завідував ним професор української літератури ІНО Андрій Музичка. На жаль, музей проіснував лише кілька місяців: за браком коштів його було закрито.

У вересні 1922 р. УДБ об'єдналася зі своєю Молдаванською філією під назвою: Українська державна бібліотека ім. Т.Шевченка в Одесі.

Маючи завдання збирати фонд «Ucrainica», бібліотека (кінець 1922 - поч. 1923 р.) не в змозі була купувати літературу, що з'являлася на книжковому ринку. Цим і пояснюється задум об'єднати УДБ з Одеською публічною бібліотекою, яка одержувала обов'язковий примірник усіх видань на території СРСР, та утворити при ній відділ «Ucrainica». 5 серпня 1923 р. прийнято відповідну постанову Наркомосвіти про злиття УДБ з Одеською публічною бібліотекою, але фактичне територіальне об'єднання довелося відкласти.

Надходження до місцевих бібліотек нових видань поліпшилося з кінця 1923 р. УДБ стала одержувати всі українські книги, які доходили до Одеси, але на передплату газет, журналів і купівлю закордонних книжок коштів не вистачало. У 1925 р. фонд УДБ налічував понад 20 тис. од. зб., більшість з них належала до відділу «Ucrainica». Досить

повно в ньому було представлено українську книгу XIX - поч. XX ст., особливо дореволюційного періоду, багато галицьких та буковинських видань. За кількістю назв найбільшим був восьмий відділ; багато цінних видань з історії України містив дев'ятий. Солідним був і відділ газет - збірка окремих дореволюційних газет зі статтями з відділу «Ucrainica» та численні видання періоду 1917-1919 рр. У бібліотеці зберігалися також афіші, відозви, оголошення та інші дрібнодруки з відділу «Volantia».

Читачами УДБ були переважно учні українських шкіл (згодом і російських), студенти вищих навчальних закладів (особливо ІНО), вчительство та професура, збільшився відсоток урядовців (у зв'язку з українізацією), робітників та червоноармійців. Детально вивчав українську книгу заснований 1924 р. Гурток друзів бібліотеки. Найактивніші читачі, дбаючи про поповнення бібліотеки новими надходженнями, запропонували адміністрації УДБ порушити клопотання «перед Головпросвітою: 1) про надіслання до УДБ обов'язкового УРСР-івського примірника; 2) про дозвіл на отримання закордонних видань».

УДБ ім. Т.Шевченка в Одесі мала великі плани, але не всі вдалося втілити.

Книжкові зібрання бібліотеки є змістовним літописом культурного, суспільно-політичного життя тодішнього міста, відображенням часу, думок, мрій, усього того, що допомагає народові усвідомлювати себе як націю з минулим, сучасним і майбутнім.

■

¹ Муха Л. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: паспортизація фондів (для Державного реєстру національного культурного надбання України) // Бібл. вісн. - 1997. - №3. - С.3-7.

² Боровой С.Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга: Исслед. и материалы. - М.: Книга, 1967. - Сб. 14. - С.145-159.

³ Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. - Одесса, 1839. - 88 с.

⁴ Україномовна книга. 1798-1916. Вип. I: 1798-1885 / НБУ ім.В.І.Вернадського. - К.: Абрис, 1996. - 256 с.

⁵ Комаров Б.М. Українська Державна Бібліотека ім. Т.Шевченка в Одесі: (Інформ. ст.) // Бібліол. вісті. - 1925. - №1/2. - С.75.